

EMLÉKEZET ÉS FELEJTÉS

BOROS GÉZA

Kitelepítési emlékművek Magyarországon (1989–2004)

A második világháború vége és az azt követő évek a magyarországi németek történetének legtragikusabb időszakát jelentik. 1944–45-ben a Szovjetunióba történő kényszermunkára való elhurcolás hatvanezer, 1946–48 között pedig Németország nyugati, illetve keleti zónájába való kitelepítés mintegy száznyolcvanezer német nemzetiségű magyar állampolgárt sújtott. A kollektív büntetés elszenvedőinek köztéri emlékmegörökítése a rendszerváltozás előtt ugyanúgy tabunak számított, mint az 1956-os forradalom vagy a második világháború (nem-antifasiszta) áldozatainak nyilvános emléképolása. 1989–90-ben megtörtént a kitelepítettek politikai rehabilitációja, és a rendszerváltozást követő köztéri igazságtétel részeként elkezdődött a kitelepítési emlékművek állításának máig tartó folyamata.¹

A német történetírás a németek 1945 utáni kényszermigrációját az *elűzés*, *elűldözés* (Vertreibung) kifejezéssel illeti, a *kitelepítés* (Aussiedlung) szót nem használja. A magyar közbeszédben és a szakirodalomban a kitelepítés kifejezés oly erősen gyökeret vert, hogy a szemléletváltozást szorgalmazó törekvések – például Zielbauer György javaslata, aki szerint a történeteket jóval ártalmatlanabb színben feltűntető „kitelepítés” helyett helytállóbb lenne az *elűzés*, *elhurcolás* terminológia használata – széles körben nem terjedtek el, így az emlékművek esetében is a „kitelepítési emlékmű” meghatározás honosodott meg.² Ez a kettős szemlélet – a magyarországi németek kettős identitásának

¹ A németek kitelepítésének gazdag szakirodalma van, a hazai kitelepítési emlékművekkel azonban eddig még senki sem foglalkozott. A külföldi emlékművel való összehasonlítást nehezíti a téma hasonló feldolgozatlansága. A tanulmány a rendszerváltozás utáni politikai emlékműállításokkal foglalkozó kutatás részeként készült. A kutatást a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok *Rendszerváltás Magyarországon* alapprogramja keretében az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete támogatta.

² Zielbauer György: *A legújabb kori népvándorlás Magyarországon (1940–1950)*. Dissertationes Savarienses, Szombathely. Savaria University Press. 1994. 7. 34. o.

Kovács Jenő: Kitelepítési emlékmű. Solymár, 1996 (részlet)

megfelelően – tükröződik az emlékművek, emléktáblák kétnyelvű felirataiban, önmeghatározásában is. Míg például a solymári emlékműre magyarul a *Kitelepítési emlékmű*, addig németül a *Mahnmal der Vertriebenen* (Elűldözöttek emlékműve) feliratot vészték fel. Előfordulnak olyan esetek is, amikor még a kitelepítés szót is túl erősnek találták, s helyette eufemisztikus megfogalmazást használnak: például a Baranya megyei Máriakéménd 1991-es emléktábláját a németajkú lakosság emlékére állították, „akik a községet 1944–48 között *elhagyni kényszerültek*”, Nagynyárád 1995-es emléktáblája pedig „a hazájuk *elhagyására kényszerített embertársaink*” emlékére készült. Mindez annak jele, hogy a németek kitelepítésének társadalmi-érzelmi feldolgozása még korántsem fejeződött be, s még azokon a helyeken is igyekeznek tekintettel lenni a többségi társadalom vélt érzékenységére, ahol egyébként a történelmi trauma az egyéni sorsokon keresztül jól ismert.

A kitelepítési emlékművek megjelenése viszonylag megkésett a rendszerváltozást követő két nagy emlékmű-állítási hullám, az 1956-os forradalom, valamint a második világháború áldozatai monumentumai mögött, amely a közösségi feldolgozás folyamatának lassúbb voltára, a szimbolikus megjelenítés iránti igény visszafogottságára utal. A kollektív emlékezetben való tudatosítás és a köztéri reprezentáció iránti igény fokozatosságára példa a Pest megyei Tak-

sony esete. A községben 1965-ben, az országban elsők között állítottak emlékjelet a Szovjetunióba *málenkij robotra* elhurcolt németeknek. Az emlékállításra akkor még természetesen csupán titokban, burkoltan és áttételesen volt mód.

1989-ben jött el az ideje, hogy a temetőben felállított jelöletlen emlékkereszt felújítása során – mintegy visszamenőleges jelentést adva – az alábbi óvatos feliratot vessék a műtárgyra: „A távolban elhunyt, ismeretlen helyen nyugvó szerettei emlékére állította a taksonyi nép 1965.” Az elhurcoltak névsorának összeállítására és temetői emléktáblán való feltüntetésére, a túlélők első találkozására az 50. évfordulón, 1995-ben került sor. Végül 2004-ben a Keresztény Értelmiségiek Szövetsége helyi csoportja szervezésében a templomkertben emlékművet állítottak.³

Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a Békés megyei Mezőberényben, ahol 1987-ben, a szovjet munkatáborokból való hazatérés 40. évfordulóján az ún. német templomban helyezett az evangélikus egyházközség egy emléktáblát „azok emlékére, akiket hiba vártunk vissza”. 2002-ben a városi önkormányzat emlékművet állított a kitelepítetteknek, 2004-ben pedig a *málenkij robotra* elhurcoltának állítottak külön emlékművet a templomkertben. A fekete gránit obeliszka a temető egyik régi sírkövének a felhasználásával készült, csúcsán egy lágerből relikviaként „hazacsempészett” bányáslámpa bronzmásolata látható.

Országszerte nagyobb számban a kitelepítések 50. évfordulója alkalmából, 1996–97-ben állítottak emlékműveket, emléktáblákat. Az emlékállítást a legtöbb helyen a települési és/vagy a helyi német kisebbségi önkormányzatok kezdeményezték karöltve a helyi társadalmi-politikai szervezetekkel. Egy-egy jelentősebb akcióban a megyei, illetve az országos német kisebbségi önkormányzat is szerepet vállalt, az emlékállításokat azonban központilag nem próbálták irányítani.⁴ A magyarországi németek kitelepítésének nincs központi emlékműve. A Magyarországi Németek Országos Önkormányzata országos emlékhelyként tartja számon a pécsi, a bácsalmási, az eleki emlékművet, valamint a tervezett budaiorszi emlékhelyet, ezeket azonban ismertségüket tekintve inkább regionális jelentőségű emlékműveknek kell tekintenünk. Egy országos emlékkultusz központjaiként nem is igazán tudnának funkcionálni, hiszen a kitelepítési emlékművek tipikusan a lokális emlékezet tárgyasulásai.

³ Az emlékkultuszt napjainkban az internetre (www.taks.hu) is kiterjesztették.

⁴ Az emlékállítások lokális jellegét mutatja, hogy az emlékállítók a másutt állított kitelepítési emlékművekről alig hallottak, jó esetben csak kistérségi szinten tájékozottak. Az emlékművekről a német kisebbségi önkormányzatoknál sem megyei, sem országos szinten nincs nyilvántartás. Az adatgyűjtés során kapott segítségért külön köszönet Ivanics Máriának (Mór), Wild Róbertnek (Sopron), és Wagner Mártonnak (Mezőberény).

Az emlékállítások praktikus és szimbolikus eleme, hogy a Németországba kitelepítettek a legtöbb esetben valamilyen módon részt vállaltak az emlékművek finanszírozásában. A Pest megyei Solymáron például a költségek nagyobb részét a Németországban élő kitelepítettek gyűjtötték össze. A felújított mosonszentpéteri világháborús emlékművön felirat jelzi, hogy az emlékmű bővítése „az 1946-ban kitelepített németek ajándéka”. Pomázon a kitelepítettek támogatásával épült német közösségi ház falán is elhelyeztek egy kitelepítési emléktáblát. A dunabogdányi emlékművel szemben egy pad áll, rajta kétnyelvű réztábla: „Adományozta a CDU-frakció Leutenbach”.

Állami költségvetési támogatással összekapcsolódó központi politikai ösztönzésről – ahogy történt például a millenniumi emlékállítások terén 1999–2000-ben – nem beszélhetünk. A millenniumhoz kapcsolódva kiemelendő a Békés megyei eleki kitelepítési emlékmű, Kligl Sándor alkotása, amelyhez a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma jelentős anyagi támogatást biztosított.⁵

A fontosabb emlékművek felavatása – az emlékállítás politikai jelentőségét kifejezendő – magas rangú állami reprezentáció kíséretében történt. A pécsi emlékművet a német nagykövet jelenlétében Göncz Árpád köztársasági elnök, a bácsalmási emlékművet Gaál Zoltán, az országgyűlés elnöke, az eleki emlékművet pedig Bába Iván külügyi államtitkár avatta fel, és Gyulay Endre katolikus püspök szentelte föl. Dunabogdányban 2001-ben, a millenniumi emlékezéslő-átadáson a helyi kitelepítési emlékmű kicsinyített mását ajándékozták a millenniumi kormánybiztosnak, Nemeskürty Istvánnak. Roman Herzog német államfő 1997-es magyarországi látogatása során a solymári emlékművet koszorúzta meg. Az emlékműavatásokon a magyar és a német nemzeti himnusz mellett rendszerint elhangzik a magyarországi németek himnusza is.

Az emlékművek, emléktáblák területi megoszlása igazodik a magyarországi németiség földrajzi megoszlásához. A legtöbb emlék Pest, Győr-Moson-Sopron megyében és Baranyában található. Kitelepítési emlékek találhatók továbbá Békésben, Tolnában, Bács-Kiskun, Fejér, Komárom-Esztergom, Veszprém és Vas megyében. Az emlékállítás anyagi és szellemi ráfordítása nem minden esetben igazodik a kitelepítettek számának nagyságához: a legnagyobb veszteséget elszenvedett négy település, Budaörs, Soroksár, Bácsalmás és Zsámbék közül például ez idáig csak Bácsalmáson állítottak művészi értékű emlékművet, a többi helyen mindössze szöveges emléktábla emlékeztet a történelmi tragédiára.

⁵ A kiemelt támogatás azonban nem annyira az emlékmű jelentőségének a politikai megítélésével függött össze, mint inkább az alkotó személyes nexusának volt köszönhető, aki a Fidesz-kormány alatt több állami megbízáshoz is jutott.

Mint minden történelmi-politikai emlékműállítás esetén, a kitelepítési emlékművek esetében is elsők között felmerülő kérdés a történeti-lokális megalapozottság kérdése, jelen esetben annak vizsgálata, hogy az emlékmű helyszíne történetileg kapcsolódik-e valamilyen módon a kitelepítéshez, van-e autentikus helyszín, amely megjelölésén, emlékhellyé tételén keresztül az emlékmű jelentése bekapcsolható a helyi közösségi emlékezetbe.

Budaörsön és Zsámbékon az egykori tanácsháza falán helyeztek el emléktáblát, ahol az összeírás történt, és a németek magyarországi kitelepítésének végrehajtása elkezdődött. Baján annak az épületnek a falára került emléktábla, ahol a kitelepítendőket összegyűjtötték. Pécsen, valamint a Tolna megyei Lengyelben az egykori gyűjtőtábor helyszínét jelölték meg. Budakalászon, Soroksáron és Vecsésen az emléktáblát a kitelepítettek kálváriájának fizikailag is megragadható állomásán, a vasútállomáson helyezték el. A Nagymaros környéki falvakból *málenkij robotra* elhurcolt németek közös emlékhelyét bevagonírozásuk távoli helyszínén, a kál-kápolnai vasútállomáson alakították ki.⁶

Az emlékállítók gyakran választanak szakrális helyszínt. Az emléktáblát gyakran helyezik a templombelsőbe (Csobánka, Márkó, Mezőberény, Mosonmagyaróvár, Pomáz, Rajka, Sopron, Vaskút) vagy a templom homlokzatára (Budapest-Békásmegyer, Kimle, Máriakéménd, Mosonszentjános, Mosonszolnok, Nemesnáudvar, Solymár, Szigetcsép, Vecsés). Az emlékmű gyakori helyszíne a templomkert (Bácsalmás, Budajenő, Dunabogdány, Nagynyárad, Taksony, Városlőd, Újpetre) vagy a templom melletti tér (Ágfalva, Dorog, Mezőberény, Pornóapáti, Szár, Újbarok). A szakrális környezet az emlékállítás szimbolikus súlyának a fölértékelését jelenti. A szakrális hely választásában a vallásosság és a tradícióhoz való kapcsolás szándéka mellett olykor szerepet játszik a szimbolikus védelem iránti igény is: az idősebbekben sok esetben ma is élnek múltbeli sérelmek és féltelmek, és úgy gondolják, hogy az emlékjel a többségi társadalom feltételezett nemtetszésével szemben egy spirituális funkciójú (kisugárzású) területen védettebb helyen van, mint egy világi köztéren.

A szimbolikus térmegjelölés, térfoglalás az etnikai-történeti identitás újradefiniálásának fontos mozzanata. A saját területen való elhelyezésnek iden-

⁶ A „bevagonírozás” a németek és más európai etnikumok huszadik századi tömeges kényszer migrációjának egyik legközérthetőbb, jelképpé tehető mozzanata. Karl Schlögel szerint a „menekültek évszázadának” valódi szimbóluma leginkább egy marhavagon lehetne, amelyben nagyszámú embertömeget lehet összezsúfolva nagy távolságokra elszállítani. Uő.: Nyilak a térképen. *Kafka*, 2004. 13. sz. 11. o. Moshe Sadfie a jeruzsálemi Yad Vaseum emlékparkban 1995-ben felállított Holocaust-emlékművében ezt a szimbólumot a népirítás jelképeként („halálvonat”) használja: egy eredeti német marhavagon áll egy szakadék fölé benyúló csonka sínparon.

Árvai Ferenc: Kitelepítési emlékmű. Dorog, 1997

titásképző szerepe is van: Pécsett a német kulturális központ udvarán áll az emlékmű, Pomázon a német közösségi ház, Komlón a német klub falán helyeztek el kitelepítési emléktáblát.

A rendszerváltozás után széles körben elterjedt a kombinált emlékművek létesítésének gyakorlata, amikor egy emlékművel több történelmi eseménynek állítanak emléket.⁷ Leggyakoribb megoldás a világháborús emlékmű bővítése, amikor a meglévő első világháborús emlékműre második világháborús, 1956-os stb. kiegészítések, esetünkben kitelepítési emléktáblák kerülnek (Máriakéménd, Mosonszentjános, Mosonszentpéter, Nagynyárad, Sopronbánfalva, Vökány).

A kombinált emlékmű másik esete, amikor egy új emlékmű eleve több célra készül. A Győr-Moson-Sopron megyei Balf, Fertőrákos, Levél és Sopron második világháborús emlékművei egyúttal kitelepítési emlékművek is. Hegyeshalmon ez a kör az 1956-os forradalom áldozataival bővült. A nagymarosi második világháborús emlékműre felvésték a település '56-os mártírjainak és a *málenkij robotra* elhurcoltak neveit is.

⁷ A hősi (mártír) emlékművek esetében a kombinált emlékműforma használata egyrészt a történelmi kontinuitás hangsúlyozásának a motivációjával magyarázható, másrészt praktikus, elsősorban anyagi okokra vezethető vissza. Bővebben: Boros Géza: *Emlékművek '56-nak*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997. 141–149.

Míg a két világháború áldozatairól való együttes megemlékezés praktikus és organikus megoldás, addig minden további variáció már problematikusnak mondható. A kombinált emlékművek fő tartalmi problémáját abban látom, hogy differenciálatlan történelemszemléletet közvetítenek, formailag pedig azért kérdésesek, mert az eltérő tartalmak a szimbolizáció síkján azonos érvennyel nem jeleníthetők meg. A kombinált – vagy más szóval: „ökumenikus” – emlékműveken valamiféle általános „áldozatkép” jegyében azonos nevezőre kerülnek a legkülönbözőbb történelmi események szenvedő alanyai. A kitelepítés a világháború következménye,

rengeteg egyéni szenvedést és sérelmet okozott, de mégsem hozható azonos szintre a háborús veszteségekkel vagy a Holocaust emberáldozatával, így a szimbolikus síkon, az emlékműveken sem szerencsés „összemosni” őket.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy milyen jelképpalkotási sajátosságok, művészi megoldások, jelentéstulajdonítások jellemzik az egyes emlékműveket, hogyan jelenik meg a kitelepítés a vizuális közgondolkodásban; milyen olvasata van az egyes emlékműveknek, s ez hogyan formálja az adott történelmi eseményről való közgondolkodást.

Csaknem valamennyi emlékmű, emléktábla felirata kétnyelvű: magyar és német. A német feliratozás az emlékmű lényegi tartozéka, a műtárgy beazonosíthatósága, a többségi társadalom felé történő kommunikációja szempontjából is fontos, saját (a magyarországi németiségre utaló) szimbólumkészlet hiányában ugyanis az identitás legerősebb kifejezési eszköze maga a nyelv.

Az emlékművek megrendelése általában közvetlen megbízás formájában történt, pályázat útján csupán a bácsalmási emlékmű valósult meg. Bár létezik a Magyarországi Német Írók és Művészek Szövetsége (VUdAK), amelynek képzőművész tagjai közül akad, aki dolgozott ilyen munkán is (Trischler Ferenc, Ruppert János), az emlékműállításokban való szisztemati-

Örsi András: Közös második világháborús és kitelepítési emlékmű.

Fertőrákos, 1996

Meszlényi-Molnár János: Kitelepítési emléktábla. Budapest-Soroksár, 1996 (részlet)

kus részvételük nem jellemző, az emlékművek alkotóinak kiválasztásánál az etnikai-kulturális kötődés nem játszott különösebb szerepet.

A művészi értékű emlékműveken összességében a konvencionális motívumok és a figuratív-narratív megoldások dominálnak. Elvont formanyelvű alkotás az emléktáblában ritka kivételnek számít. Mindez azt mutatja, hogy a magyar társadalom általános konzervatív képzőművészeti ízléspreferenciáján belül is a német és általában a kisebbségi vizuális repre-

zentáció egy közérthető és hagyományosabb ízlésvilágot részesít előnyben.

Az általános jelképek használatára példa a bonyhádi kitelepítési emlékmű, Ruppert János 1997-ben felállított *Anyai fájdalom (Mutterschmerz)* című szobra, amely egy fájdalmas tekintetű anyát ábrázol.

Gyakran találkozhatunk az emlékműveken bibliai utalásokkal, motívumokkal. A soroksári vasútállomáson elhelyezett emléktáblán a „Krisztust megfeszítják ruháitól” stációjelenet látható, amely ábrázolás a svábok kitelepítését a krisztusi szenvedéstörténet allegóriáján keresztül jeleníti meg (Meszlényi-Molnár János, 1996).

Elek főterén áll Kligl Sándor *Kiűzöttek* című szoborcsoportja. A Paradicsomból való kiűzetés bibliai jelenetére utaló didaktikus kompozíció háttérét egy lakóház jelzésszerűen megépített fala adja. „A parasztkorok stílusú homlokzaton a település alapításának évét jelző 1724-es szám: akkor telepedett le Eleken a Harruckern nevű német birtokos. Az emlékmű «házát» már elhagyták az útnak indulók: a nagymama egy székre roskadva ül, mögötte a nagyapa, középen egy kisfiú, mellette az édesanyja. Az apa már nem lehet közöttük – elesett a háborúban. Fölöttük pedig, a ház oromzata előtt, ott lebeg a családot elűző, gonosz szellem. A magasból lecsapó alak kardjával parancsolja ki otthonából a vétleneket, akikre a bűnös hatalom mért élethosszig tartó szenvedést.”⁸

Sopronban az evangélikus gyülekezet által állított templomi dombormű egy kettérepedt szőlőtövet ábrázol, amely egyaránt utal a soproni táj ajándékára és az evangéliumra. A szőlőtő „megrepedt ugyan – de az isteni gondviselés-

⁸ Nyilas Péter: Elűldözött németek emlékműve. *Délmagyarország*, 2001. augusztus, 29. 7.

nek köszönhetően – ez nem akadályozza meg a bőséges termést mind a két oldalon”, mind az itthon maradottak számára, mind a kitelepítettek új hazájában⁹ (Sz. Egyed Emma, 2000).

Ágfalván a szentképtartó formájú emlékmű egyik oldalán egymástól búcsúzó csoportja látható „megörökítve a hazától való elszakadás fájdalmát, a hátoldal reliefjén pedig a hegyek, erdők között vezető üres ösvény költői képe utal az eltávozottakra”¹⁰ (Pál Mihály–Sz. Egyed Emma, 1996). Fertőrákoson előbb a volt szovjet emlékművet alakították át az elűzöttek és a háborús áldozatok emlékkövévé (2003-ban elbontva), majd egy Madonna-alakból és szárnyakból álló márványkompozíciót készítettek, amely egyszerre emlékeztet a második világháború és a kitelepítés szenvedéseire (Örsi András, 1996).

Solymáron a templom hátsó homlokzatán helyeztek el egy nagyalakú, Madonnát ábrázoló bronz-reliefet (Kovács Jenő, 1996). „A kényszerű népvándorlás áldozatai – a távozók és a maradók, valamint az érkezők – vigaszt, sorsukkal és egymással kiengesztelődést nyernek a gyermekét magához szorító (solymári) Szűzanya oltalmában, mindenkit befogadó köpönyege alatt. Ez az emlékmű magába sűríti a Pilis-vidék valamennyi újabb kori fájdalmát és örömét, mintegy felajánlva azt az Igazság Urának.”¹¹

A Fejér megyei Mányon a katolikus temető bejáratánál kialakított emlékhelyen 19. századi pusztulásra ítélt német sírköveket újíttattak fel, amelyek kálváriaszerűen vezetnek a kitelepítési emlékközhöz. Vértesszomszán az emlékmű egy sírközszerű kereszt. Szár községben az emlékkövet vésett kereszt díszíti. Budaörsön az ország legnagyobb, épségben megmaradt német temetőjét nyilvánították emlékhellyé. 1996-ban lerakták egy országos emlékmű alapkövét is az ótemetőben, amely azonban mindmáig üres. A Magyarországi Németek Országos Önkormányzata tervei között szerepel egy pályázat kiírása, melynek nyertes tervét a kitelepítés 60. évfordulójára, 2006-ra szeretnék megvalósítani.

Taksonyban, a templomkertben álló emlékmű egy csobogóval kombinált kőkereszt-kompozícióból áll (Pap Lajos, 2004). „Az emlékműről álafolyó víz a Dunát szimbolizálja, azt a folyót, amin törékeny skatulyáikon Magyarországra érkeztek a svábok, hogy leszármazottaik megtalálják magyar emberként boldogulásukat.”¹² A kőtalapzatba a *málenkij robotra* elhurcoltak névsorát tartalmazó, képeskönyvszerűen lapozgatható acéllemezeket szereltek be. A cserélhető lapokból álló megoldás lehetővé teszi a névsor bővíthető-

⁹ Lang Jánosné: Gondolatok egy emléktábla avatásán. *Dunántúli Harangszó*. 2000. 7. sz. 13.

¹⁰ *Ágfalva*. Száz Magyar Falu Könyvesháza. 2000. 89.

¹¹ Szerdahelyi Csongor: Hitélet a nagyváros szomszédságában. *Új Ember*, 2001. május 13. 7.

¹² Lásd 3. sz. jegyzetet!

Kovács Jenő: Kitelepítési emlékmű.
Dunabogdány, 1997

sének 50. évfordulójára az idén felavatott emlékműről van szó, akár azt is lehetnénk, most érkezett.”¹³

Batyus figurával találkozhatunk a Pest megyei Dunabogdányban is, ahol az emlékmű főmotívuma egy kapuboltívből álló, kezében batyut tartó, búcsúzó idős férfialak (Kovács Jenő, 1997). Bácsalmáson az emlékmű főalakja egy magába roskadó, bőrröndön ülő férfialak batyúval (Fusz György, 1997). A Bács-Kiskun megyei Császártöltésen a faragó népművészek által készített kompozíció középpontjában egy batyus család domborműve látható. A batyu a kitelepítési ikonográfia legautentikusabb motívuma. Jelképpé válása a németek kitelepítésének politikai igényét elsők között megfogalmazó Kovács Imrének, a Nemzeti Párt főtűzkárának 1945 áprilisában tett elhíresült kijelentésére vezethető vissza: „A svábság egy batyúval jött ide, egy batyúval is menjen!”¹⁴ A kitelepítettek csupán egy ötven kilogrammos poggyászt vihetek magukkal, hátrahagyva teljes vagyoniukat, melyet őseik több évszázad munkájával gyűjtöttek össze.

ségét, teljes listát ugyanis a levéltári források elégtelensége miatt itt sem tudtak összeállítani.

A figurális emlékművek esetében megfigyelhető a megrendelői igényt kifejező törekvés, hogy az ábrázolás legyen közérthető és „szép”. A túlidealizálásra példa Trischler Ferenc 1997-ben készült pécsi alkotása. A német kisebbségi kulturális központ, a Lenau-Haus udvarán a kockakő burkolatra állítva egy fiatal férfi egészalakos bronzszobra fogadja a látogatót. Egyik kezében vándorbot, a másikban vándorbatyu. A büszke tekintetű, snájdig ifjú figurája inkább emlékeztet a népmesék világjáró legkisebb fiújára, mint egy történelmi kataklizma meg-

személyesítőjére. „Ha nem tudnánk, hogy a magyarországi németek elűzés-

¹³ Mayer Éva: Bemutatjuk a pécsi Lenau Házat. *Barátság*, 1997. 5. sz. 1917.

¹⁴ Szabad Szó, 1945. április 10. Közli: Zielbauer György: *A magyarországi németek elhurcolása és elűzése. Válogatott szemelvények a korabeli magyar sajtóból 1944–1948*. Országos Német Önkormányzat, Budapest, 1996. 23.

Móron a Millenniumi emlékparkban a németek betelepítésének 300. és kitelepítésének 50. évfordulója alkalmából avatták fel 1998-ban Rigó István alkotását. Az absztrakt formákból építkező emlékmű süttöi mészkőből és tardosi vörös mészkőből készült. A kétfajta kő egymásba ékelődése a beilleszkedés, a megkapaszkodás és az otthonteremtés vágyát szimbolizálja. Kőszegfalva kitelepítési emlékműve egymásba illeszkedő absztrakt elemekből áll, amelyet egy elhagyott ház motívuma koronáz meg (Törnay Endre András, 2002). Budakalászon az emlékkő egy kettétört sztlél, a kő megrepedésével jelképezve a törést, amely a kitelepítettek és az itthon maradottak személyes sorsában bekövetkezett. Bakonykúti, Lapáncsa és Újpetre emlékműve egy egyszerű rusztikus kőtömb.

Pál Mihály–Sz. Egyed Emma: Kitelepítési emlékmű. Ágfalva, 1996

A Vas megyei Pornóapátiban a kitelepítettek emlékműve egy rusztikus sziklatömbön magasodó, gyökereivel a sziklában megkapaszkodó, bronzból öntött facsemetéből áll – a nehéz körülmények közepette is a szülőföldhöz való ragaszkodást jelképezve (Törnay Endre András, 2001). Egy hatalmas, kiszáradt fagyökérből áll a Fejér megyei Újbarok kitelepítési emlékműve. Az aranyozott, lakkozott gyökér ágain felirat: „Akiket Isten segít, keresztet küld nekik.” A fagyökérről egy vasúti síndarabból összehegesztett kereszt lóg le.

A nagykovácsi emlékmű egy derékba tört, leroskadt koronájú hársfát mintáz, amelynek tövéből új hajtás sarjad (Stremeny Géza, 1996). A hársfa a németiség nemzeti jelképe, szerepel a község címerében is. A kettétört hársfa egy híd mellvédjére támaszkodik, átível egy patakon, a kapcsolatot hangsúlyozva a múlt (a történelem viharában elszenvedett veszteség) és az abból újjászülető élet (jelen) között. A Baranya megyei Lapáncsa községben a kitelepítettek és a jelenlegi lakosok közötti összetartozás jeléül emlékfát ültettek, amelyet körbekerítettek, hogy fejlődése zavartalan legyen.

A magyarországi németek identitás-megőrzésének fontos eleme a közös gyökerek jegyében történő kapcsolatépítés azokkal a németországi települések-

Tornay Endre András: Kitelepítési emlékmű. Pornóapáti, 2001

Kitelepítési emlékmű. Újbarok, 2001 k.

kel, ahol a kitelepítettek és leszármazottaik nagyobb számban élnek. A kapcsolatok intézményesülésének formája a testvértelepüléssé fogadás (Ágfalva–Schefflen, Budajenő–Gaildorf, Sopron–Bad Wimpfen, Zsámbék–Wettenberg stb.). A települési kapcsolat az emlékkultuszban is jelen van, és olykor a kitelepítési emlékművön is megjelenik. A Fejér megyei Etyeken az emlékművet egy kézfogás-motívum díszíti, mellette felirat: „Partnerünk Európában Remshalden.” A Veszprém megyei Városlődön két emlékkő áll egymás mellett, egyik a kitelepítés, másik a Wiesethallal ápolt partnerkapcsolat emlékére emeltetett. Diósdon az Alsbach–Hahnleinnel létesített kapcsolat jeléül 1996-ban *Barátság-emlékművet*, a kitelepítés 50. évfordulójára való megemlékezésül pedig *Barátság-kutat* építettek (Szőke Lajos–Antal Sándor, 1997). Az emlékkút szomszédságában irányjelző táblát állítottak, amely azt mutatja, hogy a testvértelepülés onnét 983 kilométerre található.

A Békés megyei Mezőberényben a német evangélikus templom mellett emelt gránitemlékmű Németország és Magyarország összekapcsolódó térképrészletéből áll, feltüntetve rajta Mezőberényt és Baden–Württemberg tartományt, ahol a Magyarországról kitelepítettek a legnagyobb számban találtak új otthonra (Szőke József, 2002). A magyar és a német országrészt elválasztó oszlop „a világhá-

Stremeny Géza: Kitelepítési emlékmű. Nagykovácsi, 1996

ború után kialakult két politikai rendszer különállását, az oszlop alsó részén látható szögesdrót pedig a vasfüggöny 1989. évi leomlását jelképezi”.¹⁵

A kettős hazátlanság – a megrendült „kettős identitás” – érzése jelenik meg a dorogi emlékművön, amelyen egy elbocsátó és egy befogadó kéz között a semmiben lebegő fiatal emberpár töredékes, álomszerű jelenete látható a következő felirat kíséretében: „Ide-oda vándorlunk, és nincs sehol hazánk már” (Árvai Ferenc, 1997).¹⁶ Az idézet 1947-ből származik, egy dokumentumfotó szerint a dorogi kitelepítettek írták fel egy vagonra krétával.

Szemben a nemzeti történelmi (1848-as, világháborús, 1956-os) emlékművek kultuszával a kitelepítési emlékműveket általában nem szokás évente megkoszorúzni, többnyire csak a kerek évfordulókon. A kitelepítésnek nincs országos emléknapja, minden érintett településen más és más időponthoz kapcsolható. Van, ahol évente tartanak helyi emléknapot. Solymáron például

¹⁵ Szűcsné Sziklai Éva: Emlékművet avattunk. *Mezőberényi Hírmondó*, 2002. szeptember. 1.

¹⁶ A dorogi azon ritka kitelepítési emlékművek közé tartozik, amelynek csak magyar nyelvű felirata van. Az értelmezést zavaró információhordozó elem a művész rovásírással szignója az emlékművön.

kitelepítési emléknapi április 16-a. Ekkor az emlékezés rituáléja mellett egyre inkább előtérbe kerülnek a színes kulturális programok, ami nemcsak az itthon maradottak, a hazatelepültek és a hazátogatók kapcsolatának ápolására, hanem a nagyközség minden jelenlegi és elszármazott polgárának ünnepi alkalmat ad a helyi identitás erősítésére.

A kultusznak nem feltétlenül kelléke a kitelepítési emlékmű. Piliscsában, ahol 1195 embert telepítettek ki, az évente megtartott emléknapi mécsesgyűjtanak a temetőben álló nagykeresztnél, és emlékező szentmisét tartanak a plébániatemplomban. Az emléknapi március 29-e – 1946-ban ezen a napon indult el az első szerelvény a félelemtől meggyötört több száz piliscsabaival az ismeretlenbe. Mezőberényben nem az elhurcolás, hanem a *málenkij robot*ból való hazatérés évfordulója az emléknapi.

A magyarországi németek kitelepítése szorosan összekapcsolódott a Felvidéken élő szlovákiai magyarok kényszer-áttelepítésével.¹⁷ Az 1946-ban megkötött magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény alapján a Felvidékről áttelepített magyarok jelentős részét a kitelepített németek házaiba költöztették be. A felvidékiek mellett a Délvidékre 1941–42-ben letelepített, majd 1945-ben kiutasított bukovinai székely és moldvai csángó családokat is helyeztek el a kitelepítettek ingatlanjába. A kitelepítettek itthon maradt hozzátartozói és a „telepések” közötti feszültség és etnikai előítéletek gyakran fajultak gyűlölködéssé, amelynek hatása évtizedek múltán is nyomon követhető.

Több településen politikai igényként fogalmazódott meg, hogy ne csak a németek, hanem a magyar kényszer-áttelepítettek is „kapjanak” valamilyen szimbolikus-köztéri elégtételt. A Bács-Kiskun megyei Hartán például az 50. évfordulón párhuzamosan két emléktáblát állítottak: a polgármesteri hivatal falán a sváb kitelepítetteknek, a katolikus templom falán pedig a helyükre érkezett felvidéki kitelepített magyaroknak. Nagykovácsiban – a Kolozsvár téren álló – emlékmű elnevezése: *Kitelepítési engesztelő emlékmű*. A kitelepítési emlékmű párdarabjaként a felvidéki magyarok áttelepítésének emlékére egy kőből faragott, csónakot formázó emlékmű készült, amelynek magányos evezőse megpróbálja a szülőföld terhével megrakott csónakot kikötőbe kormányozni (Stremeny Géza, 1997).

¹⁷ A kilencvenes évek második felében Szlovákia magyar lakta településein is elkezdődött a magyar kitelepítési emlékművek állítása (Csallóköznádasd, Nagymácséd, Naszvad, Udvard stb.). Az emlékkultusz fontos helyszíne Komárom, ahol 2002 óta a Kecskés László Társaság évente megrendezi a felvidéki kitelepítettek országos találkozóját. 2004-ben a komárnói Duna-mente Múzeumban „Megbocsátani lehet, de feledni sohasem” mottóval, *Magyar Kálvária 1945–48* címmel történeti kiállítást rendeztek, Komáromban pedig emlékművet avattak (Nagy János, 2004).

Stremeny Géza: Felvidéki magyarok kitelepítésének emlékműve. Nagykovácsi, 1997

A megbékélés és a megbocsátás több helyen is az emlékkultusz fő tematikai elemévé vált. A Somogy megyei Ecsenyben 2000-ben állított kopjafára – mintegy kollektív bocsánatkérésként – a „Megkövetünk” feliratot vészték. A solymári emlékmű felirata szerint az emlékmű rendeltetése, hogy megbocsátást és az egymás iránti szeretetet hirdesse. A dorogi emlékművet a Megbékélés napján avatták.¹⁸ A Bács-Kiskun-megyei Vaskúton – ahol a németek letelepülésének és a kitelepítés után a helyükre érkezett felvidéki és székelyföldi magyaroknak külön-külön is van emlékműve – 1995-ben egy faragott kapuból és kopjafákból álló közös *Megbékélés emlékművet* állítottak. A Baranya megyei Majs *Megbékélési emlékműve* kőből faragott búzakévéből áll, középen bronzgyűrűvel összefogva, amelyet a németek betelepítését szükségessé tevő mohácsi vésztől, a németek kitelepítésén át a jövőépítés jelenetsoráig ívelő dombormű díszít (Farkas Pál, 1992). Mosonszolnokon a katolikus templom főhomlokzatán elhelyezett két dombormű egy kettészakított és egy összefü-

¹⁸ Dorogon ezt az ünnepnapot 1992 óta tartják meg a második világháború végét jelentő Győzelem napja helyett, annak jegyében, hogy egy világégésnek nincsenek, nem lehetnek győztesei, csak vesztesei.

Földi Tibor: Megbékélési emlékmű. Vaskút, 1995

zött, ép könyvet formáz, egyaránt megemlékezve a németek elűzéséről és azokról, „akik egy szebb jövő reményében ide települtek” (Rajki László, 1996–97). A könyv lapjain feliratok, köztük egy József Attila-idézet: „A harcot, amelyet őseink vívtak, békévé oldja az emlékezés / S rendezni végre közös dolgainkat / ez a mi munkánk és nem is kevés”.

A bácsalmási emlékmű eszmei programja az eddigieknél is nagyobb ívű: Fusz György alkotása, a *Szülőföldjükről elűzött népek emlékműve* egyaránt emléket állít a kitelepített sváboknak, elhurcolt zsidóknak, sokat szenvedett bunyevácoknak és szerbeknek, valamint a Csallóközből, Székelyföldről és Szabolcsból idetelepített magyaroknak, akiknek sorsát egy magába roskadt, a kétségbeeséstől meggyötört figura jelképezi, mely „mintha Rodin *Gondolkodójának* kései, megfáradt utóda lenne”.¹⁹

A horvát-magyar határ mellett, Beremend határában 1998-ban szentelték fel a *Megbékélés kápolnát*. A Csete György tervezte organikus stílusú épület-együttes csonka harangtornyaival egyszerre állít emléket a környékbeli néme-

¹⁹ Ember Mária: A halálos fáradtság szobra. *Barátság*, 1997. 5. sz. 1865.

tek kitelepítésének és mementója a kilencvenes években a délszláv háborúban meghalt vagy szülőföldjükről elűzött magyaroknak és horvátoknak. Az ökumenikus kegyhelyet a különböző nemzetiségek és vallási felekezetek békés együttélése jegyében hozták létre. Az emlékezés szakralizált színtere az újjászületés reményét is hirdeti: harangjain a magyar, a német és a horvát nemzeti himnusz első sorai olvashatók bronzba öntve, templomi díszszáslóján pedig szivárványként fonódnak egymásba a nemzeti színek.

A határon túl is találhatóak magyarországi vonatkozású kitelepítési emlékművek. Ausztriában a burgenlandi Frauenkirchenben (Boldogasszony) a katolikus templom mellett például 1996-ben állítottak emlékkeresztet a szülőföldjükről elűzött Moson megyei németeknek, amelynek egykori területét egy kőbe vésett térkép szemlélteti. A kőkereszt szarai

úgy illeszkednek, mintha egy eltört csont forrt volna össze, a szülőföld iránti kapcsolat erősségét, széttörhetetlenségét idézve fel. A *Heidebodenkreutz* alkotója Leonhard Eder, aki – mint az emlékmű feliratából kiderül – 1933-ban született a magyarországi Sankt-Johannban, azaz Mosonszentjánoson.²⁰ A történelmi és etnikai viszonylatok keveredése miatt nehéz lenne eldönteni, hogy itt német, osztrák vagy magyar emlékműről van-e szó. Mindhárom vonatkozás egyszerre van jelen (interetnikus emlékmű), és ezt a nézőpontot a műtárgy angol nyelvű feliratozása, valamint a kereszt melletti emléktábla a dunai svábok közép-európai exodusáról való nemzetközi megemlékezéssé szélesíti tovább.

Magyarországon a németek kitelepítésének köztéri emlékmű-állítási igényét nem kísérték politikai viták és konfliktusok, mint Csehországban vagy Lengyelországban.²¹ Igaz, Magyarországon a sebek sem voltak annyira mé-

Leonhard Eder: Heidebodenkreutz
(A szülőföldjükről elűzött Moson megyei németek emlékműve).

Ausztria, Frauenkirchen, 1996

²⁰ Mosonszentjános, Mosonszentpéter és Pusztasomorja ma egy települést alkot Jánossomorja néven.

²¹ Vö: Adam Krzeminski: *Emlékezetek harca*. *Kafka*, 2004. 13. sz. 58–61.

lyek, mint más országokban. A második világháború alatt és után „nem került sor tömeges kihágásokra, bosszúhadjáratokra és megtorlásokra a hazai német-ség ellen, mint az Csehszlovákiában és Lengyelországban vagy akár Jugoszláviában napirenden volt. Inkább egymás segítése volt jellemző: a németeknek nyújtott segítség az SS-sorozások vagy éppen az elűzések idején. Ezek a személyes momentumok is hozzájárultak ahhoz, hogy – minden nehézség ellenére – könnyebb volt akkoriban Magyarországon németnek lenni, mint attól északra, illetve délebbre. Ez adott alapot ahhoz is, hogy a háború után fokozatosan rendeződhettek a viszonyok, s hogy Németország és Magyarország tekintetében ma ismét a kölcsönös barátság jut legelőször az eszünkbe.”²² Az átélt sérelmeket, a történelmi igazságtalanságot azonban hiba lenne relativizálni, hiszen – ahogy a téma első kutatói fogalmaztak – „az embertelen nem lehet emberségesen végrehajtani.”²³

A magyarországi kitelepítési emlékművek üzenete a rendszerváltozás után állított politikai mártíremlékművek radikális hangvételével és formanyelvével ellentétben az elszenvedett sérelmek felpanaszolása, a mártírium hangsúlyozása helyett sokkal inkább a megpróbáltatások szelíd tudatosítása és a többségi nemzettel való sorsközösség elfogadása, amely sors 1945-ben kényszerűen szétvált. (A bűnösség/ártatlanság kérdésének felvetése helyett a kollektív felmentés.) Ahogy a bácsalmási emlékmű-pályázat kiírása is tartalmazta: „A mű célja, hogy a megosztottság és szembenállás helyett a népek és nemzetiségek közös megbékélésének eszméjét szolgálja és szimbolizálja. A művészet eszközeivel utaljon századunk egyéni és közösségi sorsproblémájára, amely az éppen uralkodó politikai eszméknek szolgáltatotta ki az embereket.”²⁴

(A fotókat készítette: Boros Géza.)

²² Vitári Zsolt: Kínálkozó alkalom vagy bosszú? Elűzések Magyarországon. In: Hans Lemberg–K. Erik Franzen: *Elűzöttek. Hitler utolsó áldozatai*. Nagykanizsa, Canissa Kiadó, 2003. 340.

²³ Balogh Sándor–Zielbauer György: A magyarországi német-ség második világháború utáni történetének Győr-Sopron megyei vonatkozásai. *Győri Tanulmányok*, 1988. 9. sz.

²⁴ Képző- és Iparművészeti Lektorátus irattára, ügyiratszám: Iparm/20/96.